

1 Naast kortelinggaten werden in de buitenwand van de kerk van Engelbert veel nestholtes aangetroffen

2 Een invliegopening met daarachter een holte van ongeveer een kloostermop

Spreeuwensoep

Jan Battjes en Hans Ladrak

Tijdens de restauratie van de kerk in Engelbert in 2004-2005 werden de muren aan de binnen- en buitenkant ontleisterd. Deze ingreep bood een goede gelegenheid voor bouwhistorisch onderzoek.¹ In het metselwerk kwam daarbij een bijzonder fenomeen aan het licht, waarvan Jan Battjes en Hans Ladrak hier exclusief verslag doen.

In de zuid-, zuidoost- en oostgevel van het koor ontdekten we een bijzonder patroon. Naast de gebruikelijke kortelinggaten, steigergaten waar tijdens de bouw en ook voor het onderhoud van de kerk steigerhout in gestoken kon worden, vielen in het metselverband op een hoogte van zo'n 2,50 m regelmatig terugkerende klezoren op, die in een vast patroon waren aangebracht. Deze bakstenen (of waren het alleen de gaten?) waren duidelijk in het bestaande metselverband opgenomen en niet later aangebracht.

Klezoren zijn kwart bakstenen die gebruikt worden om bij hoeken en openingen voor vensters en deuren goed uit te komen in het metselverband. Voor het metselverband in de muren van het koor hadden die klezoren zo te zien geen betekenis. Bij nader onderzoek van één zo'n baksteen bleek die met slechts een klein beetje mortel vastgezet te zijn, zodat hij gemakkelijk uit de muur kon worden genomen. Achter de buitenste laag metselwerk bleek in de muur een ruimte van ongeveer een baksteen schuil te gaan. We konden met een hand door het gat in de holte komen. De andere klezoren konden er eveneens gemakkelijk uitgenomen worden en ook achter de daardoor ontstane gaten bleken holtes in het muurwerk te zijn opengelaten. In de steunberen die op de hoeken van de genoemde gevels geplaatst wa-

ren, kwamen die klezoren met de holtes erachter ook voor.

In de tweede helft van de negentiende eeuw is de kerk van Engelbert met het toen nieuwe portlandcementmortel bepleisterd. De gaten zijn bij die gelegenheid dichtgezet, maar dat kan natuurlijk ook al eerder gebeurd zijn.

Op zoek naar een functie

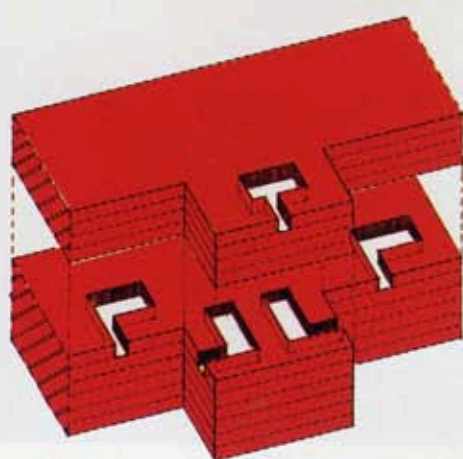
Met de ontdekking van deze gaten en holtes rees de vraag naar de betekenis ervan. Kortelinggaten konden het niet zijn, want die hadden we in dezelfde gevels al op regelmatige afstanden van elkaar aangetroffen. Bovendien zouden de gaten te klein zijn geweest om er steigerhout in te kunnen vastzetten. Voor het antwoord op deze vragen zorgde in eerste instantie de natuur zelf. In enkele holtes troffen we na opening organisch nestmateriaal aan met stukken van eierschalen. Bovendien bleek een paar weken nadat de klezoren weggehaald waren – we hadden ze niet teruggeplaatst, dus de holtes in de muur bleven toegankelijk – een zwarte roodstaart in één ervan zijn nest te hebben gemaakt. Deze gegevens wezen in een bepaalde richting: zouden deze bewust in het metselwerk aangebrachte holtes soms bedoeld zijn als nestgelegenheid voor vogels?

Enig literatuuronderzoek naar het voorkomen van nestholtes in kerkmuren leverde een aardig resultaat op. Dankzij de honderd jaargangen van het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond die in 2002 op DVD werden uitgebracht, kwamen we terecht bij een kort artikel van mw. W.S.S. van Benthem Jutting uit 1942 over 'Een Middelburgsche spreeuwpot'.² Spreeuwenpotten zijn aardewerken kruiken waarvan de bodem of de zijkant voor het bakken uitgesneden zijn. Met het grote gat dat zo ontstaan is worden ze tegen een muur opgehangen. In vroegere tijden was dat handig om de potten gemakkelijk uit te kunnen halen. Dat deed men als de jonge spreeuwen bijna zo ver waren dat ze konden uitvliegen. Tegenwoordig is dat gat vooral handig voor het schoonmaken van de potten.

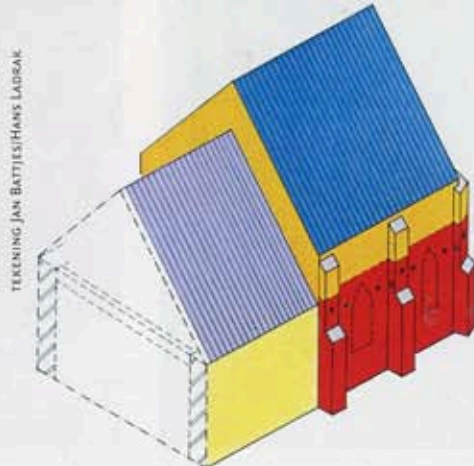
1 J. Battjes en H. Ladrak, *De kerk van Engelbert. Bouwhistorische opname*, Erica 2005.

006366

3 Doorsnede van een steunbeer met daarin een nestholte

4 De zuidzijde van het koor met in de muur aangebrachte invliegopeningen van nestholten. De verschillende kleuren geven de bouwfasen aan

Zestig jaar geleden was het verschijnsel blijkbaar niet erg bekend, want de vondst van een gevelsteen in Amsterdam maakte pas duidelijk welke functie de Middelburgse pot gehad moest hebben. De afbeelding op de gevelsteen toonde een kan die tegen de gevel van een huis was opgehangen en duidelijk diende als vogelhuis. Het onderschrift erbij luidde: 'INDE SPREVPOT'. Dat deze potten niet uit natuurminnende overwegingen werden opgehangen, was voor mw. Van Benthem Jutting wel duidelijk. In een aantal zeventiende- en achttiende-eeuwse kookboeken vond ze verschillende recepten, onder meer voor pastei van jonge spreuwen en voor een bouillon die men van spreuwen trok.

Uit recent onderzoek van Frans Kipp blijkt dat nestholtes sindsdien ook in andere delen van Nederland in oude muren zijn aangetroffen.³ Toen de muren geleidelijk minder dik werden en er dus geen mogelijkheid meer was om daarin grote holtes aan te brengen, ging men over tot het ophangen van potten, want de vogels die in de holtes nestelden, wilde men blijven vangen. Op schilderijen en tekeningen uit de zeventiende eeuw blijkt dan ook dat men vaak potten aan boerderijen en huizen ophing. Kipp besteedt ook enige aandacht aan bouwkundige ingrepen die werden getroffen voor het houden van duiven. Een voorbeeld in Groningen is in de Menkemaborg in Uithuizen te vinden. Daar zijn in het achterste deel twee invliegopeningen voor duiven te zien.⁴

Maar ook in de eenentwintigste eeuw is het fenomeen niet in de vergetelheid geraakt: wie tegenwoordig het woord 'spreuwpot' op het Internet in de zoekmachine Google intikt, krijgt een behoorlijke lijst van producenten van deze potten en hun betekenis te zien.

Datering

De holtes in de geveldelen van de kerk in Engelbert hebben allemaal een afmeting van precies één kloostermop. In to-

taal hebben wij veertien holtes aangetroffen waarvan er twee in de oostgevel op de scheiding van de op-hoging zaten. Op een hoogte van ca. 2,50 m. zijn ze niet zonder meer bereikbaar vanaf de begane grond, maar met een ladder erbij moet dat wel goed te doen zijn geweest. Opmerkelijk is dat de holtes zich uitsluitend op deze hoogte en zonder uitzondering aan de 'warme' kant van de gevels bevinden, wat een bevestiging voor de door ons veronderstelde functie lijkt te zijn.

Het koor van de kerk in Engelbert werd in de eerste helft van de zestiende eeuw opgehoogd. In het metselwerk konden we zowel de oorspronkelijke hoogte als de oorspronkelijke onderkant van de koorvensters onderscheiden. Daaruit kan worden geconcludeerd dat de nestholtes die in het oudste deel van het metselwerk zitten, hoger ten opzichte van de begane grond hebben gezeten. Het verschil in hoogte schatten wij op ca. 1 m, wat de bereikbaarheid met een ladder nauwelijks problematischer maakt.

Wij stellen voor het metselwerk waarin de holtes zich bevinden te dateren halverwege de vijftiende eeuw. Van de balklaag zijn vier balken, van boven de koorsluiting tot ver in het schip, dendrochronologisch gedateerd op ca. 1480. Het is zeer waarschijnlijk dat deze balken opnieuw werden gebruikt toen het koor werd opgehoogd, aangezien men goed materiaal nooit weggooide. Van het metselwerk ter plaatse van de holtes is de tienlagenmaat 84 cm. Het steenformaat is 28/29,5 x 14 x 7 cm. Naast de vensteropeningen zijn tot de oorspronkelijke vensterhoogte klezoren toegepast in het metselverband.

Een zelfvoorzienende geestelijke?

Het was in het noorden van het land gebruikelijk dat pastoors, en later ook dominees, voor een deel in hun eigen levensonderhoud moesten voorzien. De pastorie, in dit deel van het land 'weem' genaamd, had daartoe vaak het karakter van een boerderij. Bij de weem hoorde meestal ook meestal een 'viskenij' oftewel visvijver. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat de holtes in de kerkmuren van Engelbert werden aangebracht ten behoeve van de culinaire geneugten van de plaatselijke geestelijke.

Jan Battjes (Telstar 34, 9602 ZW Hoogezand, 0598-320725, jlbattjes@home.nl) en drs. Hans Ladrak (Meineszstraat 4, 7887 AP Erica, 0591-302121, hladrak@planet.nl) hebben een bureau voor bouwhistorisch onderzoek.

2 W.S.S. van Benthem Jutting, 'Een Middelburgsche Spreeuwpot', in *Oudheidkundig Jaarboek. Vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 11e jg. (1942), pp. 88-90.

3 F. Kipp, 'Geveugelde inwoning: nestgelegenheden in oude gebouwen in en rond Utrecht', in *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg*, Zwolle/Zeist 1996, pp. 86-91.

4 J. Battjes en H. Ladrak, *Van stenhuis tot borg. De bouwgeschiedenis van de Menkemaborg*, Groningen 2005.